

національного обличчя; загальнолюдське, наднаціональне не відкидає національного компонента — адже зберігається корінь — у семантичному й морфологічному розумінні (над-*націон*-альне). Нинішня епоха культурної глобалізації, як колись, на початку XIX ст., епоха промислової революції, повертається до космополітизму. Повоєнна міграція населення, зумовлена економічними, політичними й ідеологічними факторами, сприяла виникненню “транснаціональних” і “міграційних” культур, багатьох із нас зробила білінгвальними. Скликаються міжнародні конференції для обговорення проблеми “ре-дефініції” національної літератури як категорії неактуальної (Update: Re-definition of Nation Literature and Cinema in the Third Millenium), для розв’язання проблем транзиту і трансгресії в епоху мультикультуралізму¹³. Сучасні полілінгвізм і поліглісія, що максимально сприяють людським контактам, не мають затьмарити національної ідентичності літератур і творів наднаціональної вартості. Мистецтво багате своїм розмаїттям. І навіть наднаціональний В.Шекспір і космополітичний С.Беккет зберігають свою англійськість і ірландськість.

м. Жешув (Польща) — м. Тернопіль

¹³ Див. матеріали XVI Конгресу МАКА (XVI-th Congress of International Comparative Literature Association. — Pretoria, 2000. — 13–19 August).

Франце Бернік

КУЛЬТУРНА ІДЕНТИЧНІСТЬ В ЕПОХУ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ. НЕБЕЗПЕКА ТА ПЕРСПЕКТИВИ*.

Тема ця, специфічна для словенської, як і будь-якої іншої національної культури, і водночас спільна для всіх національних культур, надзвичайно актуальна, адже процес глобалізації відбувається скрізь і тепер. Ми звернулися до словенського прикладу як показового, адже всі європейські культури входять у процес глобалізації приблизно за однакових зовнішніх умов. Тому видається доцільним коротко зупинитися на сутності словенців, які розвивають свою культуру і формують її зміст, що послідовно визначає їхню ідентичність.

Що ж таке національна культура і що таке національна ідентичність? Первісне значення ідентичності — однаковість, тобто відповідність між особливостями якогось явища, особи чи кількох осіб, між річчю та її проявами. Ідентичність — це динаміка відповідностей, які беруться за основу, можливо, якоїсь сталої висхідної. Таку відповідність і слід шукати в національній історії, а також в історії культури.

Із цього погляду про наших пращурів можна сказати, що їхня колективна свідомість, з якої пізніше розвинулася свідомість національна, почала формуватися між VII—IX століттями в добу Карантанії — вільного об’єднання племен східно-альпійського

* Доповідь академіка Словенської академії наук і мистецтв Франце Берніка, виголошена на XIII Міжнародному з’їзді славистів, який відбувся в Любляні у серпні 2003 року, не тільки не втратила актуальності, а й набуває в Україні на сучасному етапі її розвитку особливої ваги. Перекладено за: *France Bernik. Kulturna identiteta v obdobju globalizacije, Nevarnosti in perspektive* // *Slavistična revija*. — 2003. — L.51. — Posebna številka. — S.3–9. Прим. перекладача.

регіону. Після розпаду карантанської спільності стався фатальний злам. Настав період поневолення етнічно могутнішими народами, що тривав аж до початку ХХ століття, доки словенці не звільнилися від німецького панування і не утворили — без тодішнього Примор'я та Каринтії — південнослов'янську державу мовноспоріднених народів, що викликало серед них велике піднесення у прагненні до самостійності, однак мети не було досягнуто. Ані перша Югославія — королівство консервативного типу, ані друга південнослов'янська держава з тоталітарною комуністичною системою не виправдали сподівань. Лише в наш час власна державність стала складовою словенської свідомості. Власна державність як істотно нове явище — найперша визначальна ознака сучасної ідентичності словенців.

У період існування Карантанії й пізніше центральною настановчою силою у словенців, їхнім духовним арбітром стало християнство, яке не існує само по собі, адже християнські погляди на життя поширюються від просвітництва до ліберальної, а у ХХ ст. аж до марксистської ідеологічної опозиції. Християнство зближувало словенців з європейською культурою, воно, до речі, оформило і закріпило їхню мовну самобутність. Паралельно з ним розвивалася культура в ширшому значенні. Це також один із чинників, що визначають ідентичність, адже він поєднує провідні компоненти нашого духовного минулого й сьогодення. Християнство не раз виконувало народозахисну функцію, і не рідко культура діставала підтримку християнства на шляху національного, морального, естетичного просвітництва суспільства, тобто народу. Ідеться про культуру в класичному розумінні, про довготривалу діяльність людства, яка, за І.Кантом, означає розвиток від “дикого” стану природи, коли природа панує над людиною, до стану, коли людина опановує природу. Культура, отже, означає суму всіх чеснот, усіх здобутків просвітництва, освіти, мистецтва, науки, релігії; вона стає підсумком усіх прагнень до відкриття “вищої природи” в людині, до зміцнення найрозвиненіших і найбагатіших форм людського існування.

Зрозуміло, що кожна національна культура найперше дбає про національну мову. У літературі як одній із засадничих основ культури мова має абсолютно непересічну вартість. Вона виступає фантомом, який, імовірно, ніколи не втратить провідного становища, не зважаючи на те, що саме національна мова небезпечно вразлива в наш час як його найчутливіша, невралгічна, у прямому значенні слова, сфера діяльності. Література як мистецтво слова, або національної мови, саме цим, цією особливістю, відрізняється від музики, малярства, ліплення чи архітектури — від мистецтв, які промовляють наднаціонально, зрозумілою всім, у прямому значенні універсальною мовою. Література вирізняється з-поміж названих мистецтв саме тим, що послуговується мовою національною. Отже, зв'язок літератури з національною мовою — найосновніше і найприродніше дійство. Тим-то для словенських поетів і письменників, фундаторів нашої культури, мова — незамінний чинник творчості. На підтвердження сказаного пригадаймо лише два з багатьох відомих прикладів. Перший стосується Франце Прешерна — словенського поетичного генія, який мав німецьке шкільне виховання, закінчив гімназію в Любляні, де тоді розмовляли переважно німецькою, університетські науки студіював у Відні — столиці габсбургської монархії. Багато оригінальних віршів написано Прешерном по-німецьки, деякі поезії він особисто перекладав німецькою зі словенської. Тобто поет володів німецькою досконало, однак залишився відданим мові материнській, яку знав у найможливішій повноті, з усіма її найтоншими понятійними відтінками та звуковими нюансами. Подібне відбулося і з іншим класиком словенської літератури — з Іваном Цанкаром. Він так само, щоправда, в інший період, тривалий час жив у німецькомовному середовищі. Понад десять років, у найсприйнятливішому віці (від двадцяти трьох до тридцяти трьох),

він перебував у Відні. В австрійській столиці мав наречену, з якою спілкувався німецькою, з багатьма сучасниками листувався також німецькою, нею ж написав у молодості кілька ліричних віршів. І попри все, словенська мова була й залишилася мовою його письма. Як майстер слова він почувався розкутим тільки тоді, коли висловлювався рідною мовою. І.Цанкар скаржився, що “слова неприступні й важкі, що вони ховаються, втікають від нього, бояться його...”. Слова для нього були непокірними й недосяжними, вони здавалися йому “тільки відблиском, тільки відбиткою того, що він бачив насправді”, “хоч би скільки страждав, хоч би скільки бився над словом, але останнього, вирішального, найточнішого я так і не почув”, – зізнавався письменник. Тому важко уявити, щоб І.Цанкар, неперевершений стиліст словенської літератури, не задоволений тим словом, яким володів найкраще, міг емігрувати в чужомовне середовище, де зіткнувся б з іншою мовною стихією, яка не задовольняла б його ще більше. Хоча в кожного народу, і у словенського також, трапляються випадки, коли літературний діяч постає перед дилемою: залишитися відданим материнській мові чи піддатися спокусі й перейти в іншу мовну сферу. Хай там як, але вважається, що національна мова – основна ознака кожної літератури. Річ у тому, що існує інтимний зв'язок письменника й узагалі людини зі своєю первинною мовою, з мовою дитинства, юності, і саме ця обставина легко пояснює незбагненну залежність від материнської мови.

Зрозуміло, отже, що національна культура в словенській історії мала провідне значення саме завдяки мові, якою виражалася. Подібне відбувалося і в інших європейських народів, адже мова ніколи не існує сама по собі, вона завжди виконує функцію спілкування й порозуміння. Вона найбезпосередніший виразник культури певного народу чи спільноти народів; ось чому неможливо збагнути тих винятків, коли мові не надають першочергового значення при виробленні та обстоюванні культурної ідентичності.

Культура імпульсами творчого духу та ідей супроводжувала словенців від їх зародження в ранньому середньовіччі аж до сьогодення. Вона надихала їх і спрямовувала процес, завдяки якому населення перетворилося на народ і народ на націю. Століттями вона виконувала ту роль, яку належить виконувати державі та її установам. Вона була, так би мовити, державотворною. Водночас виняткова заслуга в цьому належить саме літературі, яка так чи так упродовж віків стояла в обороні нашої ідеї. В останні роки другої Югославії значна частина письменників були політично заангажованими, коли у прагненні до незалежної держави протистояли тоталітарній системі та впливали на інших демократично мислячих громадян, додаючи їм рішучості. У цьому значенні “Матеріали до словенської національної програми”, вміщені у 57 книжці “Nove revije” (весна 1987 р.), і опозиційне ставлення Спілки словенських письменників до тодішньої влади були важливою внутрішньою спонукою до історичних змін, що відбулися наприкінці 80 – на початку 90-х років ХХ ст. Переворот стався тоді, коли розпалися радянська імперія та підвладні їй держави. Наскільки залежали один від одного в тих подіях національний і культурний компоненти, засвідчує той факт, що з багатонаціональних утворень Радянського Союзу, Югославії та Чехословаччини виникли нові національні держави. Така зміна політичної карти Європи аж ніяк не суперечить духові часу, адже нові національні держави, серед них і Словенія, як незалежні суб'єкти міжнародної політики, сьогодні краще й послідовніше сприяють об'єднувальному демократичному процесам, що відбуваються у світі.

Про незворотність національного й культурного життя словенців свідчить руйнування біполярного облаштування світу. Після другої світової війни словенська культура, хоча й існувала в ліберальніших, порівняно з культурами інших комуністичних країн, формах, усе ж була відрізаною від Заходу й нині, нарешті, одразу позбулася засторог.

Щодо східноєвропейських культур, то лише в 1989–1990 роках були зруйновані перепони, які майже півстоліття відділяли їх від Західної Європи (культури колишнього Радянського Союзу — упродовж 70 років). Історичні зміни привели до того, що на початку 90-х років ХХ ст. почалася реінтеграція слов'янських і деяких середньосхідних європейських культур до колишньої спільності. Повторне об'єднання здавалося вповні природним, адже репресивно відчужені культури впродовж тривалого історичного періоду залишалися складовою і співтворчою частиною духовної Європи. Зрозуміло, це велике переміщення — не той самий процес, про який ми сьогодні говоримо, хоча ресвропеїзацію європейського, тобто слов'янського Сходу можна було б розуміти також як одну з форм глобалізації.

Поняття глобалізація з'явилося близько 1990 року, і відтоді ним послуговуються в економіці, щоб визначати ступінь градації національних економік і фінансових ринків. Із часом сфера вжитку цього поняття розширилася, і сьогодні ми називаємо ним нові процеси, які відбуваються поза економікою, процеси модернізації комунікацій, організації знань, діяльності в галузі міжнародної безпеки тощо. Глобалізація — це, по суті, справжній Dieter Nohlen множення й поглиблення наднаціональних, у прямому значенні, світових інтеракцій, які чимдалі міцніше пов'язують національні об'єднання й національні держави. Незважаючи на те, що глобалізація не винятково економічне поняття, і її політичні, соціальні, культурні та екологічні перспективи мають ще підпорядковане значення, вона дедалі більше переростає в універсальний світовий процес. Спочатку йшлося тільки про кількісне поширення господарських новацій, а сучасний процес викликає серйозні структурні зміни в національних економіках тим швидше, чим тісніше держави чи об'єднання залучаються до міжнародної інтерактивності. Ми наближаємося до того моменту, коли національні держави Європи, члени Європейського союзу істотно змінять модель своїх компетенцій. Наднаціональні господарські та інші об'єднання стануть настільки впливовими, що виникне потреба перерозподілу способу діяльності національних держав.

Саме тому, що глобалізація — це, перш за все, господарський феномен, ми мусили б щонайперше поцікавитися матеріальним підґрунтям словенської культури. У цьому зв'язку звернімо увагу на деякі обставини, за яких таке запитання видається обґрунтованим. При цьому слід виходити із загальновідомого, неодноразово повторюваного і водночас незаперечного факту про Словенію як державу, оточену могутніми сусідами. До того ж Словенія дуже своєрідна і багато в чому мозаїчно структурована. Навіть географічно вона дуже неоднорідна. На площі трохи більшій за 20 000 кв. км наявні чотири ландшафтні зони: альпійська, медітеранська, панонська та динарська. У мовному питанні маємо зразок справжньої поліфонії: рідна мова близько двох мільйонів мешканців базується на семи діалектних групах і понад 45 діалектах, це при тому, що конституційно визнано ще й мови італійської та угорської народностей. Неоднорідна Словенія також із регіонально-характерологічного боку — так званий народний характер, якщо тільки він існує, увібрав у себе численні провінційні характери: верхньокраїнський, стирійський, нижньокраїнський, приморський, а також крашевський, нотранський, короський, прекурський, прлеський і багато інших. Така строкатість за певних умов може бути навіть позитивною, однак вона не сприяє внутрішній міцності і спротиву зовнішнім впливам, особливо коли взяти до уваги деякі супутні обставини, такі, як стрімке зниження народжуваності, старіння населення, наркотики, високий відсоток самогубств. Щоправда, згадані особливості не суто словенські, навпаки, вони загальні, тобто типові для високорозвинених суспільств, і є приводом для того, щоб замислитися над питанням, чому це відбувається.

Для словенської культури ідентичність означає те ж саме, що й загалом для всіх інших — відповідність між сутністю і формою, глибинне проникнення, тобто інтеграція

відповідностей, тотожність, розвиток тотожностей, відновлення культури та збереження рівноваги в ній. Це зумовлене передовсім тим фактом, що національна культура в інформаційно розвинену епоху не може функціонувати ізольовано, поза контекстом інших, особливо сусідніх культур. Небезпека ж утрати національною культурою своєї ідентичності вірогідна, по-перше, у тому разі, якщо культура позбудеться необхідної критичної відстороненості від зовнішніх впливів, тобто зречеться самобутності, або ж підпаде під сторонні впливи чи цілком ототожниться з ними, тобто позбудеться всіх особливостей, що вирізняють її існування — від мови до численних різноманітних форм виявлення та основного призначення, закріпленого у традиції й пошуках нового, ще не відкритого. По-друге, втрата ідентичності можлива за умови, що культура відкидатиме зовнішні пропозиції, нібито їх не існує зовсім, не відповідатиме інтерактивному, тобто багатовимірному співвідношенню з сусідніми та іншими культурами. У цьому разі вона перетворюється на замкнену структуру і прирікає себе на самознищення, якщо й не миттєве, то гарантоване в перспективі. Отже, національна культура, яка прагне в період глобалізації зберегти й захистити власну ідентичність, не має ані підпадати під зовнішні впливи, ані зрікатися їх, щоб не опинитися віч-на-віч з вимогами часу.

Для того, щоб культура не лише збереглася, а й надовго залишилася провідною творчою складовою духовного простору народу, вона мусить відповідати кільком умовам. Найперше — це усвідомити себе, свою місію і свій внесок до спільної скарбниці. Слід усвідомити також внесок інших культур, з якими вона перебуває в інтерактивних зв'язках. Що активніше, тобто критичніше, відбуватиметься спілкування її з іншими культурами, що більш саморефлексивною вона буде до власної діяльності та висунутих завдань, тим легше знайде своє місце в динаміці європейських і світових досягнень. Необхідне, отже, критичне ставлення до себе та до інших. Щоб національна культура досягла такого стану, слід виробляти в собі більшу здатність вживатися в інші культури, аби у процесі співжиття утвердити, тобто визначити власний внесок. Без здатності розуміти інших, без передбачення провідних еволюційних тенденцій у широкому контексті, культура певного народу не може досягти власної ідентичності, яка, зберігаючи міцне підґрунтя, що визначає її сутність і не підвладне часові, тепер мусила б бути ще відкритішою до змін. Ми мусимо бути готовими до того, що у взаємозв'язках виникатимуть суперечності, неясності і труднощі спілкування. Відбуватиметься зіткнення різних вартісних систем та інших тенденцій, тому необхідною буде терпимість, взаємна толерантність. Для існування й розвитку культур це необхідне й нагальне завдання. Значення його посиляться з усвідомленням нами того, що толерантність у стосунках між окремими людьми та колективами — найнеобхідніша умова для вільного демократичного мислення й порозуміння. По суті терпимість — це діалог, і навпаки: відсутність діалогу свідчить про те, що терпимості немає. Демократична ж спільнота без терпимості не може ані діяти, ані існувати.

Слід визнати, що в сучасному світі наявні суперечності з усіма супровідними наслідками, і їх не можна не завважувати чи спрощувати. Національна культура мусить зіткнутися з ними і за будь-яких умов зберегти свою власну ідентичність. Співіснування її з іншими національними культурами і співдружність її в багатовимірному світі будуть тим легшими, чим більше вона буде національною. У нашому випадку словенська культура ангажувала цілісно як різноманітне явище, що складається з багатьох систем: поряд із класичною культурою існує поп-культура та інші альтернативні її форми. Кожна з них на своєму рівні має шукати дотичні з іншими і сприяти інтерактивному творчому багатоманіттю. Уповні вірогідно, що різні системи в середині національної культури не тільки породжуватимуть відмінності, а й, можливо, призведуть до напруженості, викличуть незгоду, що слід буде сприймати як природне явище історичного розвитку.

Ми наблизилися до розуміння загального поступу й поступу культури зокрема. Сьогодні ми вже говоримо не про досягнення, як це було в минулому столітті й раніше, а навпаки, про розвиток — поняття менш ідеологізоване, але всебічне. За умов розвитку увиразнюється комплекс явищ, значною мірою залежних від часу і простору, від індивідуальних, колективних і суспільних вартісних запитів. На згадані явища впливає багато чинників, насамперед — економічні та політичні обставини, а також відчутно багатший історичний досвід. Після другої світової війни, у другій половині ХХ ст. сформувалося багато моделей розвитку, центральне місце в яких відведене економічному зростанню. Як наслідок у 60-х роках виникла потреба соціальних змін, більшої самостійності — економічної, політичної й насамперед соціальної. Розвиток уже розуміють як поліпшення конкретних життєвих умов людства, як вищий рівень життя, харчування, лікування, зайнятості, як вищу соціальну справедливість. Водночас набула актуальності теза німецького канцлера Віллі Брандта, виголошена ним улітку 1980 р.: “Не взявши до уваги підвищення якості і соціальних змін, ми не можемо говорити про розвиток”. Як невід’ємні складники до концепції розвитку тепер долучаються національна самосвідомість і вперше — усвідомлення культурних цінностей і традицій. У 80-х роках виникла нова концепція довготривалого розвитку (sustainable development), “який задовольнятиме потреби сьогодення і відповідатиме запитам прийдешніх генерацій”. Складниками її, крім уже згаданих першочергових завдань, стала проблематика навколишнього середовища та питання стосунків між поколіннями. Тобто розвиток спрямовувався у площину глобалізації, до пріоритетного для сучасних держав інтеграційного прагнення, яке є потужнішим, всередині якого засновується нове впорядкування світу — global governance.

Стає очевидним, що загальне фінансове забезпечення культури та її ідентичності має взяти на себе держава, обов’язок якої — дбати про збереження культурної спадщини, міжнародне визнання національних мов, але водночас і підтримувати прагнення до знайомства з іншими культурами. Ці завдання не нездійсненні. Уповні природно, що попри наявність суперечностей, які неможливо усунути, протилежності зазвичай притягують одна одну. Культури різних спрямувань виявляють потужне прагнення до взаємопізнання співтворчості. Процес цей не новий і стає дедалі інтенсивнішим, різноманітнішим, справді всеосяжним. Національні культури мають відгукуватися на ці вимоги часу, мають взаємодіяти з іншими культурами і вносити свої досягнення в скарбницю світової культури. У цьому сенсі різноманітність культур відповідно долучається до демократії, панівної політичної моделі нашого часу, яка визнає рівноправність відмінностей, тобто однакових можливостей для всіх, і гарантує або має гарантувати умови для їх здійснення на практиці. Отже, багатство свободи, плюралістичний підхід у культурі, толерантне співжиття як окремих індивідуумів, так і суспільств, не samozрозуміла даність. Вони існують як вибір, що його слід повсякчас пропонувати і відстоювати. Тобто ідентичність національної культури залежатиме не тільки від держави, а й від міцності самої культури, від її волі до існування.

Зі словенської переклала Людмила Канцедал

